

ББК 63.3(4Укр)52–2+63.3(4Укр)53–2

**НАУКОВО-ДОСЛІДНІ ПРОЕКТИ
ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ БУРЖУАЗІЇ
УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

І. О. Шандра

АНОТАЦІЯ

Діяльність представницьких організацій буржуазії українських губерній охоплювала весь спектр можливих потреб підприємців, у тому числі й науково-дослідний напрям. У статті подається аналіз науково-дослідних установ у структурі представницьких об'єднань сільськогосподарського та промислового спрямування, виділено особливості їхнього функціонування.

Ключові слова: дослідне поле, ентомологічна станція, насіннева станція, сейсмічна станція, метеорологічна станція, випробувальна станція, хімічна лабораторія.

Українська нація володіє високим науковим потенціалом, визнаним в усьому світі. Вітчизняні вчені та наукові установи відомі далеко за межами країни, проте відсоток реалізації наукових розробок на батьківщині залишається досить низьким. Державного фінансування на дослідні проекти не вистачає, а ентузіазм захоплених справою осіб швидко згасає. Розв'язанням цієї проблеми могло б стати залучення підприємців і промисловців до створення та фінансування економічно обґрунтованих наукових проектів і дослідних структур, які б вирішували не тільки теоретичні проблеми, а й завдання практично-прикладного характеру. Таку функцію сприяння науковим розробкам у пореформений період виконували представницькі організації буржуазії (Всеросійське товариство цукрозаводчиків – м. Київ, Полтавське товариство сільського господарства, З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії – м. Харків та ін.). Отримані результати наукових розвідок та їхнє вміле впровадження у виробництво, як сільськогосподарського, так і промислового спрямування, на початку нового ХХ ст. дозволили українським губерніям досягти рівня економічно розвинутих регіонів Європи.

Досвід провідних країн доводив, що найвигідніше вкладений капітал – це капітал, вкладений у дослідну справу. Наукові установи при представницьких організаціях підприємців (дослідні поля, метеорологічні, хімічні, насінневі, випробувальні, сейсмічні станції та ін.) створили фундамент вітчизняної агрономії, насінництва, ветеринарії, ентомології, метеорології, фенології, сейсмології та інших природничих наук.

Науково-дослідні установи, що діяли при сільськогосподарських товариствах, розглядаються в роботах О. Глоби, В. Вергунова, Н. Чайки [1]. Ця наукова проблема настільки багатогранна та відображає сутнісну ознаку розвитку українських земель, що вивчається і з економічної точки зору (А. Пантелеймоненко) [2], і з точки зору історії науки (І. Демюз) [3]. Нариси з історії цих установ вперше з'являються наприкінці ХІХ ст. Вже у 80–90-х рр. ХІХ ст., узагальнюючи весь масив проведеної роботи, співробітники сільськогосподарських товариств вдаються до написання «Исторических записок...» (В. Тихомиров) або «Отчетов...» (О. Воронцов) [4]. Як сучасні українські дослідники, так і учасники тих подій високо оцінювали їхній внесок у розвиток науково-дослідної справи.

Мета статті полягає у тому, щоб проаналізувати діяльність і виділити найважливіші досягнення науково-дослідних установ представницьких організацій бур-

жуазії, показати відмінності у ставленні держави до сільськогосподарських і промислових громадських об'єднань.

Прагнучи популяризувати свої надбання, сільськогосподарські та промислові представницькі об'єднання обов'язково публікували результати проведених наукових досліджень або спеціальними виданнями (наприклад, «Отчет об опытах откармливания молодых свиней...»), або у власних друкованих органах [5]. Багатий фактичний матеріал міститься в «Трудах...» та «Отчетах...» Полтавського товариства сільського господарства, Всеросійського товариства цукрозаводчиків, Харківського товариства сільського господарства, З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, які виходили щорічно [6]. Часто саме для поширення інформації про найновіші досягнення, розробки, прийоми та методи виробництва представницькі організації починали видавати власні журнали та газети. Журнали «Земледелие» (Київське товариство сільського господарства), «Подольский хозяин» (Подільське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості), «Вестник сахарной промышленности» (Всеросійське товариство цукрозаводчиків), «Хуторянин» (Полтавське товариство сільського господарства), «Горно-заводское дело» (З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії) дають можливість зібрати цінні відомості стосовно науково-дослідного напрямку діяльності представницьких організацій буржуазії. Не оминали своєю увагою діяльність дослідних установ і урядові органи. Департамент землеробства та сільської промисловості випускав щорічники «Деятельности правительственных и общественных учреждений по сельскохозяйственной части» [7]. Залучення різних видів джерел і вивчення наукового доробку вітчизняних науковців дає змогу розкрити ще одну грань представництва інтересів промислової та аграрної буржуазії, показати їхню невід'ємність від соціально-економічних процесів, участь у найактуальніших проблемах і невідкладних питаннях пореформеного суспільства.

Виникнення цілої мережі сільськогосподарських товариств було викликано потребами підвищення ефективності традиційної галузі господарства, необхідністю її технічного переозброєння й технологічного вдосконалення, а також бажанням відстоювати права та інтереси аграріїв. До об'єднання товаровиробників у товариства спонукали неврожаї, проблеми збуту продукції на внутрішніх та зовнішніх ринках, питання трудових ресурсів та транспорту. Перше сільськогосподарське товариство на українських землях виникає у 40-х рр. XIX ст. – Імператорське товариство сільського господарства Півдня Росії (м. Одеса). З усіх українських губерній за кількістю сільськогосподарських товариств перше місце на початку XX ст. посідала Полтавська, де їх налічувалося 345 [8]. Сільськогосподарські товариства здійснювали значний вплив на розвиток та успіхи агропромисловості. Вони були «радниками уряду в частині сільськогосподарських питань... мали можливість цілком самостійно та багатьма шляхами впливати на вдосконалення техніки сільського господарства» [9]. Ці товариства виконували важливу функцію – «сприяти облаштуванню господарства на засадах наукових та практичних» [10]. Саме сільськогосподарські товариства відіграли вирішальну роль у проведенні науково-дослідної роботи, створили «раціональні підстави практиці сільського господарства» [11]. Вони мали всі існуючі в той час види дослідницьких установ: дослідні поля, розплідники, агрономічні, хімічні й контрольно-насінінєві лабораторії, ентомологічні станції та ін.

Наукові дослідження охоплювали широке коло теоретичних та науково-практичних питань: це і застосування мінеральних добрив, використання різних типів сівозмін та способів сівби, ефективні методи обробки ґрунтів, способи подолання негативних проявів природно-кліматичних умов (заболоченість, посуха та ін.). З часом сільськогосподарські товариства стали своєрідними центрами теоретичної та прикладної агрономії, де формувалися нові напрями та підходи у розвитку сільсько-

господарської науки. Членами сільськогосподарських об'єднань були відомі професори та вчені-практики. Один із засновників Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості С. М. Ходецький був нагороджений Вченим комітетом міністерства державних маєтностей срібною медаллю за роботу «Руководство к уходу за крупным рогатым скотом, в применении к тем полосам России, в которых производится скотоводство хозяйственное» [12]. Автором першого в українських землях сільськогосподарського словника був професор Київського університету, голова відділу землеробства Київського товариства сільського господарства С. М. Богданов («Иллюстрированный сельскохозяйственный словарь. Энциклопедия сельского хозяйства», 1895) [13]. Провідними науково-дослідними установами, що відповідали світовому рівню, вважалися Київська агрономічна лабораторія Південно-Російського товариства заохочення землеробства й сільської промисловості та Миронівська станція Всеросійського товариства цукрозаводчиків.

Хімічна лабораторія Всеросійського товариства цукрозаводчиків була однією з найкращих у країні, завідувачем наукового відділу лабораторії був директор Київського політехнічного інституту, професор І. Д. Жуков, до роботи були залучені кілька кандидатів природничих наук [14]. Дослідною ентомологічною станцією цукрозаводчиків керував ад'юнкт-професор загальної і прикладної зоології Ново-Олександрійського інституту сільського господарства та лісівництва, статський радник Є. М. Васильєв [15]. Співробітниками станції досліджувалися не тільки питання вирощування цукрового буряка, а також кукурудзи, садових і городніх культур, винограду. Надзвичайно важливі питання селекції буряково-насінного господарства з позицій науковості та системності розроблялися на Миронівській центральній дослідній станції. Витрати на утримання всієї мережі дослідних полів товариства складала приблизно 16 тис. руб. на рік (по 8 тис. руб. від товариства та департаменту землеробства) [16]. У 1912 р. для посилення обладнання Миронівської станції Київським губернським земством було виділено одноразову субсидію в розмірі 20 тис. руб. [17].

Київське товариство сільського господарства вважало своїм науковим досягненням Деречинське дослідне поле в маєтку барона А. А. Маса, яке було облаштовано «з матеріального боку настільки добре, що кращого і не можна бажати» [18]. Власну мережу дослідних полів, контрольну насінневу станцію, хімічну лабораторію мало Подільське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості [19]. Катеринославське товариство бджільництва облаштувало показову пасіку, де вивчалися прийоми рамкового бджільництва, системи облаштування вуликів, велася точна реєстрація отриманих спостережень [20]. Свої дослідні поля та показові господарства мали також і повітові сільськогосподарські товариства, як, наприклад, Верхньодніпровське товариство сільських господарів (Катеринославська губернія), Богодухівське товариство сільського господарства (Харківська губернія) [21]. Дослідні станції відкривали й вузькогалузеві товариства, як-то: Товариство волинського хмелярства [22].

Харківське товариство сільського господарства мало у своєму складі спеціальний комітет з організації дослідної справи. Товариство заснувало мережу дослідних полів та метеорологічних станцій по всій губернії [23]. Їхня власна насіннева станція, утворена 1883 р., була головним постачальником насінневого матеріалу та добрива у своєму регіоні. Очільник станції М. С. Барабошкін, використовуючи закордонний досвід та актуальну європейську наукову літературу, професійно реалізовував дослідницький і методологічний напрями діяльності цієї структури [24]. Станція складалася з відділів лабораторного, польового контролю та дослідного. Фахівці дослідного відділу розробили власний метод виведення норм сортової оцінки насіння

[25]. У 1914 р. харківська станція стала базовим центром наради представників контрольних насінневих станцій усіх південних українських губерній. З 1908 р. товариством було налагоджено роботу Харківської обласної селекційної станції на чолі з професором П. В. Будріним [26].

Особливе місце за інтенсивністю та натхненністю наукової роботи посідало Полтавське товариство сільського господарства. «Твердо вірячи в те, що у знання сила», Полтавське сільськогосподарське товариство (діє з 1863 р.) вже на другому році свого існування порушує клопотання про облаштування дослідної станції (або зразкової ферми), запрошує до себе на роботу Ф. І. Гейдука (випускника Празької політехнічної школи) [27]. Полтавське дослідне поле розпочало роботу в повному обсязі з 1885 р., ставши першим на Півдні Росії. Щорічні асигнування на його утримання від губернської земської управи становили близько 3 тис. руб., саму ділянку землі теж придбало Полтавське губернське земство за 7,5 тис. руб. та передало його в повне користування товариства; одноразову допомогу в розмірі 1,5 тис. руб. виділило міністерство державних маєтностей [28]. Завідувачем дослідного поля та його заступником були кандидати Петровської академії Б. П. Черепакін і В. М. Дьяков [29]. Згодом площа дослідного поля товариства збільшилася втричі, значно було розширено програму його досліджень, періодично випускалися зведення спостережень дослідного поля; утримання спеціалістів-дослідників взяло на себе міністерство землеробства [30]. 1900–1901 рр. були для полтавського дослідного поля ювілейними – виповнилося 15 років від початку проведення метеорологічних, кліматологічних спостережень, досліджень кормових та просапних рослин; на відзначення цієї дати товариство видало збірку спостережень за всі роки діяльності [31].

Окрім значних практичних досягнень, доробком Полтавського товариства сільського господарства була й діяльність академічного характеру: за сорок років існування товариства ним було розглянуто понад 600 доповідей та повідомлень теоретично-прикладного характеру [32]. Товариство проводило вшанування 50-річної наукової діяльності почесного члена товариства, засновника вітчизняної наукової агрономії, професора О. І. Стебута [33]. Почесними членами товариства були професор Петербурзького університету Д. І. Менделєєв, професори Харківського університету А. Є. Зайкевич і Л. С. Ценковський та ін. [34].

Крім того, з 1888 р. товариство з власної ініціативи організує шість експедицій до Бухари, де були придбані племінні каракульські вівці на суму близько 50 тис. руб. за підтримки земства та Головного управління державного кіннозаводства облаштовано велику племінну стаїню в Полтаві, було проведено досліди з відгодівлі свиней [35], організовано випробування новітніх моделей сільськогосподарських машин та знарядь, на власні кошти проведено дослідження шкідливих комах Полтавської губернії з метою вироблення раціональних заходів боротьби з ними [36].

У 1904 р. було завершено обладнання вегетаційного павільйону Полтавського товариства (асигнування: 500 руб. від міністерства землеробства, 300 руб. виділено самим товариством), що дало можливість розширити програму досліджень та поставити їх на більш наукову основу [37]. Того ж року, завдяки субсидії від міністерства землеробства, при лабораторії дослідного поля була обладнана контрольна насіннева станція. Враховуючи всі складові, дослідне поле фактично перетворилося на дослідну станцію.

Полтавське сільськогосподарське товариство мало ще й п'ятнадцять власних метеорологічних станцій, результати спостережень яких (агrometeorологічні, фенологічні та ін.) відправлялися до Головної фізичної обсерваторії та використовувалися як дані для наукових висновків [38]. Полтавські аграрії набули такої авторитетності серед сільських господарів, що «рідкісний хлібороб на Півдні Росії не знав

висновків Полтавського дослідного поля» [39]. Витрати на дослідницьку діяльність товариства з лишком покривалися приростом врожаю в Полтавській губернії. На Всеросійській промисловій і художній виставці (Нижній Новгород, 1896 р.) Полтавське товариство сільського господарства отримало диплом другого розряду за створення першого в Росії земського дослідного поля [40].

Популяризація нових наукових надбань книгами та в ході зібрань, шляхом екскурсій та з'їздів, підготовка насінневого матеріалу, ознайомлення з удосконаленими сільськогосподарськими машинами, новими сортами рослин та добривами, з кращими прийомами обробки ґрунтів, високопродуктивними породами худоби, ефективними методами боротьби зі шкідниками – все це тільки частина науково-дослідної діяльності сільськогосподарських товариств. Перші сільськогосподарські наукові установи змушені були зіткнутися з багатьма труднощами. Це і відсутність чіткої програми досліджень, її інтуїтивність та непослідовність, а також хаотичність фінансової підтримки. З часом вкорінюється суспільне усвідомлення необхідності наукових розробок у галузі сільського господарства. Дослідні установи, що виникли вже на початку ХХ ст., відзначалися наявністю програми досліджень, вагомими обсягами урядового та земського фінансування. Урядових субсидій все одно було недостатньо: для порівняння, на всі дослідні установи в Російській імперії урядом виділялося 100 тис. руб. на рік, тоді як у США, які мали в два рази меншу територію та чисельність населення – 1,5 млн. руб. [41].

Дослідницькі структури при сільськогосподарських товариствах українських губерній накопичили солідний арсенал теоретичних та практичних результатів своїх розробок. Існував навіть проект їх об'єднання з метою координування діяльності та вироблення спільної програми досліджень. На початку ХХ ст. було проведено кілька спеціальних з'їздів діячів сільськогосподарської дослідної справи (1901, 1902 рр.). Перший такий з'їзд зібрав більше 150 осіб з представників сільськогосподарських товариств, дослідних організацій, навчальних закладів, науковців та чиновників. Учасники з'їзду відвідали хімічну лабораторію та фізичний кабінет Петербурзького університету, сільськогосподарську хімічну лабораторію міністерства землеробства та державних маєтностей, Головну фізичну обсерваторію, сільськогосподарський музей, де мали можливість ознайомитися з новітніми приладами та науковими підходами в галузі сільськогосподарської науки. Узагальнення всіх отриманих наукових результатів, обмін досвідом і вироблення програми спільних подальших наукових розвідок стало головним результатом цього заходу. Яскравим підтвердженням незворотності цих намірів став випуск «Ежегодника опытных учреждений».

Окрім загальнодержавних, проводилися місцеві (або, як їх тоді називали, «приватні») з'їзди із дослідних питань. Ці зібрання проводилися з ініціативи громадських організацій, науковців-практиків та великих цукрозаводчиків у маєтках останніх. Такі з'їзди були проведені в Сумах, Києві, Катеринославі та інших містах з метою, як зазначали організатори, «надати сільському господарю можливість виробляти не тільки більшу кількість сільськогосподарських витворів на даній площі й при цьому якомога кращої якості, але й виробляти це вигідно» [42].

У січні 1911 р. в Харкові відбувся Перший з'їзд діячів з селекції сільськогосподарських рослин, насінництва та поширення насінневого матеріалу. Свої завдання учасники з'їзду вбачали в наступному: вивчення сортів рослин, акліматизація нових рослин та безпосередньо селекційна робота [43].

Науково-дослідні установи представницьких організацій своїми роботами в галузі агрономії не тільки збагатили її теоретично, а й напрацювали практичні рекомендації щодо підвищення ефективності ведення господарства з урахуванням усіх особливостей економіко-географічного положення губерній. У дослідних закладах сіль-

ськогогосподарських товариств працювали відомі вчені свого часу, науковий доробок яких складав фундамент вітчизняної сільськогосподарської науки, а самі сільськогосподарські товариства набули заслуженого визнання. Науково-дослідні установи при сільськогосподарських представницьких об'єднаннях виявилися ефективною та найоптимальнішою у тих історичних умовах формою проведення та впровадження у виробництво наукових досліджень.

Мали місце дослідні станції представницьких організацій і у важкій промисловості. На копальнях Ртутної та вугільної справи А. Ауербаха і К^о діяла дослідна коксувальна станція, ознайомитися з процесом виробництва на якій мали можливість студенти та викладачі Катеринославського гірничого інституту [44]. Представницькі організації, що об'єднували представників вугільних, металургійних та машинобудівних підприємств, науковий напрям роботи вважали одним із головних у своїй діяльності.

Технічний відділ Ради З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії розглядав питання, пов'язані з безпекою ведення гірничих робіт, рятувальною справою, гірничотехнічною освітою, дослідженням надр Донецького басейну, вивченням властивостей твердого мінерального палива. До складу відділу входило бюро попиту та пропозиції на кадри інженерів та техніків [45]. Пріоритет у роботі технічного відділу відводився проблемам попередження нещасних випадків, що включало в себе підготовку проектів правил ведення гірничих робіт, використання вибухових матеріалів та розробку правил експлуатації електротехнічних пристроїв. Спеціалісти від З'їздів гірничопромисловців, спільно з представниками Катеринославського відділення Імператорського російського технічного товариства та З'їзду діячів з практичної геології, проводили роботи з вивчення рудничних обрушень, зсувів та їх наслідків [46].

Працівники відділу залучалися до наукової роботи, яка мала практичне значення для промисловості Донбасу. Під керівництвом віце-президента Імператорського вільного економічного товариства, професора Петербурзького гірничого інституту Л. І. Лутугіна проводилася широкомасштабна робота над складанням загальної геологічної мапи та опису Донецького кам'яновугільного басейну [47]. Через нестачу спеціалістів-топографів вона тривала 12 років, але врешті-решт її таки було виконано [48]. Гірничопромислова мапа Донецького басейну містила інформацію про всі залізниці та під'їзні шляхи, окремі підприємства, родовища кам'яного вугілля й антрациту. У додатках до мапи містився список промислових фірм за станціями відправлення [49].

На виконання постанови XXXIII з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії (1908 р.) технічний відділ розробив докладну програму дослідження Донецького басейну за аналогом опису, проведеного в Німеччині Вестфальським синдикатом [50]. До роботи над описом Донецького басейну було залучено найкращих науковців та гірничих інженерів Росії. Для завідування картографічними та типографськими роботами було запрошено керівника відповідного відділу Геологічного комітету Гірничого департаменту Н. Ф. Погребова [51]. Видання мало стати фундаментальною працею з гірничотехнічних наук, у ньому передбачалося дати докладну характеристику технічного та господарчого становища рудників Донбасу, але на 1917 р. вийшли друком тільки перші два томи з семи запланованих [52]. Геологічне дослідження Донецького басейну З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії проводили спільно з Всеросійським з'їздом маркшейдерів [53].

Об'єктивно гірничий і гірничозаводський виробничий комплекс ґрунтується на геологічних, хімічних та технічних постулатах. Їх усебічне врахування було запорукою успішного ведення підприємницької діяльності. Високий ризик гірничих робіт на підприємствах Донбасу був пов'язаний з особливостями геологічної будови басейну, а

саме: похилоспрямованістю пластів, їх незначною товщиною та обводненістю, високим вмістом метану. Лише 30 % рудників Донбасу можна було вважати відносно незагазованими [54]. Грунтовне вивчення цієї проблеми було досягнуто поєднанням наукових та технічних сил. Наприклад, у Франції та Бельгії для боротьби з рудничними газами діяли постійні спеціалізовані комісії у складі професорів, осіб гірничої інспекції, інженерів-практиків [55]. На XXIV з'їзд (1899 р.) прочитати лекцію з рудничних газів та можливих заходів убезпечення робітників від загрози вибухів було запрошено професора Петербурзького гірничого інституту М. Д. Коцовського [56]. Організаційні роботи щодо реалізації проекту створення в Донбасі випробувальної станції затримувалися відсутністю рудника з відповідною кількістю газів. У 1910 р. було отримано згоду від Новоросійського товариства на облаштування такої станції на одному з його рудників [57]. План та кошторис установи складався за сприяння професора А. А. Скочинського [58]. Випробувальна станція розпочала свою роботу в 1913 р., на її устаткування З'їзду гірничопромисловців виділили 15 тис. руб. [59]. Працівники станції досліджували запобіжні заходи вибухам пилу й метану в умовах, наближених до рудничних. У штольнях за допомогою динаміту проводилися експериментальні вибухи різних видів кам'яновугільного пилу без або в поєднанні з метаном, вивчалися різновиди вибухових речовин, їх максимальні заряди та методи безпеки підземних робіт [60].

У зв'язку із затвердженням міністерством шляхів сполучення нових технічних умов постачання вугілля залізницям перед усіма кам'яновугільними й антрацитовими підприємствами постало завдання проводити калориметричний аналіз різних сортів палива. Через обтяжливість для окремих підприємств організувати подібні випробування, які вимагали й спеціальних приладів, і кваліфікованого персоналу, згідно з постановою XXXVI з'їзду гірничопромисловців (1911 р.) у Харкові в 1912 р. було відкрито хімічну лабораторію для дослідження сирих матеріалів і продуктів гірничої та гірничозаводської промисловості, яка мала характер наукової установи [61]. Обладнана всіма найновішими приладами, вона мала змогу приймати замовлення на проведення аналізів палива (деревного й кам'яного вугілля, торфу, брикетів, коксу на визначення їх теплотворної здатності), залізних та інших руд, флюсів, шлаків, вапняку, доломіту, цегли, чавуну, заліза, сплавів, води, солі, газів та повітря [62]. Дослідження вугілля не обмежувалося лише його хімічними показниками, а мали системний підхід до вивчення умов залягання кам'яновугільних пластів та доцільного використання різних сортів вугілля. Ці аналізи проводилися для з'ясування залежності між складом вугілля та геологічними чинниками, особливостей органічної природи вугілля різних типів, складання його класифікації, підрахунку запасів палива в Донбасі, вивчення проблеми екології води та ґрунтів.

Залежність між землетрусами, атмосферними явищами, з одного боку, та інтенсивністю виділення гримучих газів у гірничих виробках, з іншого, вивчалася у спеціально створених З'їздами гірничопромисловців Півдня Росії метеорологічній та сейсмічній станціях. Остання була обладнана найточнішими самописними вимірювальними приладами, перебувала під керівництвом Академії наук і входила до загальної мережі сейсмічних станцій імперії. Її завідувач гірничий інженер Д. Г. Левицький приступив до виконання посадових обов'язків тільки після прослуховування курсу лекцій із сейсмометрії академіка князя Голіцина [63]. На станції вивчався вплив сейсмічної діяльності на виділення гримучого газу в рудниках, визначався вміст метану в рудничному повітрі. Про значні рухи земної кори, навіть про землетрус на Сицилії в грудні 1908 р., негайно повідомлялося адміністраціям рудників для своєчасного проведення противибухових заходів [64]. Метеорологічна станція тричі на день здійснювала спостереження за температурним режимом повітря та ґрунту на різних глибинах, тиску, вологості повітря, опадів. Ці відомості доповнювали картину

впливу природних явищ на виділення гримучого газу [65]. Отримані дані направлялися до Миколаївської головної фізичної обсерваторії та Ради З'їздів [66].

Незважаючи на швидкі темпи розвитку промисловості в українських губерніях у другій половині XIX–на початку XX ст., Російська імперія продовжує залишатися країною з домінуючим аграрним виробництвом. У правлячих колах саме цьому векторові економічного розвитку віддавалася перевага, а разом з тим – фінансова та організаційна підтримка. Важка ж промисловість проклала собі дорогу, долаючи бюрократичні перешкоди, що було пов'язано з глибоко вкоріненими традиціями: у суспільстві переважало переконання про суто землеробський характер економіки країни, то ж інтересам сільськогосподарського виробництва мали підпорядковуватись усі заходи економічної політики, перехід Росії з країни землеробської до промислової вважався передчасним. Ця тенденція яскраво простежується і в науковій діяльності представницьких організацій: об'єднання сільськогосподарського спрямування отримували земські та урядові субсидії, промислового ж – спиралися тільки на власні ресурси та можливості. Протягом майже всього XIX ст. підприємництво вважалось глибоко ганебним заняттям в Росії, до підприємців ставилися з презирством як дворянство, так і інтелігенція. Катеринославський сільськогосподарський комітет наголошував, що «промисловість нав'язана Росії штучно», і як невідповідна природним умовам розвитку країни приречена на загибель [67]. Тільки у 80-х рр. XIX ст. намітилися зміни у ставленні до торгово-промислової діяльності, починає здобувати прихильників ідея великої користі від підприємницької діяльності.

Наукові структури при представницьких організаціях сільськогосподарського спрямування кількісно переважали аналогічні у сфері промисловості. Якщо наукові розробки промислового виробництва можна було запозичити з практики розвинутих країн, то сільськогосподарські дослідження завжди прив'язані до природно-кліматичних умов, а отже мали бути отримані в результаті власних науково-дослідних розвідок. Варто враховувати суттєву особливість Російської імперії: тут процес індустріалізації передував аграрно-технічній революції, що загострювало суперечності між розвитком промислового виробництва та традиційністю сільського господарства. Випереджаюче зростання промисловості у порівнянні із сільським господарством, торгівлею та транспортом, з одного боку, було проявом прогресивної тенденції, а з іншого, призводило до формування диспропорційності в економіці.

Подальше вивчення діяльності представницьких організацій української буржуазії в пореформений період, і в науково-дослідній сфері в тому числі, розкриє значимість самоорганізації та громадських об'єднань у загальному процесі розвитку суспільства, дасть можливість глибше зрозуміти особливості формування та перепони на шляху становлення громадянського суспільства на українських землях. Звернення до науково-дослідних напрацювань другої половини XIX–початку XX ст. дозволить побачити витоки багатьох вітчизняних наукових дисциплін та сформувати на цій основі власні підходи та концепції соціально-економічного та культурного розвитку.

РЕЗЮМЕ

Деятельность представительных организаций буржуазии украинских губерний охватывала весь спектр возможных потребностей и интересов предпринимателей, в том числе и в научно-исследовательской сфере. Рассмотрение данного направления работы представительных структур стало возможным в результате использования материалов «Трудов...» этих объединений, их периодических изданий, отчетов исследовательских и опытных станций при предпринимательских организациях, архивных материалов. Исследовательские и опытные учреждения (опытные поля, энтомологические станции, химические лаборатории, показательные хозяйства, метеорологические, семенные,

испытательные и сейсмические станции) проанализированы в статье с точки зрения главных направлений их деятельности и результативности. В работе показано, что научно-исследовательская деятельность сельскохозяйственных обществ и промышленных съездов охватывала широкий круг теоретических и научно-прикладных вопросов. Подчеркнуто, что высокий результат их работы был достигнут благодаря привлечению известных ученых-практиков и профессоров университетов. Отмечено, что взаимодополняющая работа теоретического и практического, академического и прикладного характера закончилась изданием фундаментальных работ: энциклопедии сельского хозяйства профессора С. М. Богданова, геологической карты и описания Донецкого бассейна, осуществленные под руководством профессора Л. И. Лутугина. Также в статье рассмотрены съезды деятелей сельскохозяйственного опытного дела в начале XX в., которые стали логичным результатом активной работы и богатого опыта на этом поприще. Осуществив сравнительный анализ научно-исследовательской работы в промышленности и сельском хозяйстве, в статье делается вывод о количественном преобладании и финансовой правительственной поддержке таких учреждений в аграрной сфере, что в целом соответствовало типу экономики Российской империи как страны с доминирующим аграрным производством.

Ключевые слова: опытное поле, энтомологическая станция, семенная станция, сейсмическая станция, метеорологическая станция, испытательная станция, химическая лаборатория.

SUMMARY

The activity of the representative bourgeoisie organizations of the Ukrainian provinces covered all the range of possible requirements and interests of businessmen, including research sphere. The consideration of this work, its direction of representative structures became possible as a result of using materials "Works ..." of these associations, their periodicals, reports of research and experimental stations at the employer organizations, archival materials. The research and experimental establishments (experimental fields, entomological stations, chemical laboratories, indicative farms, meteorological, seed, test and seismic stations) are analysed in the article as the main directions of their activity and productivity. It is shown in the work that research activity of agricultural societies and industrial congresses covered a wide range of theoretical and scientific and applied questions. It is emphasized that the good result of their work was reached thanks to involvement of the famous scientific experts and professors of universities. It is noted that complementary work of theoretical and practical, academic and applied character culminated in the publication of fundamental works: the Encyclopedia of Agriculture by professor S.M. Bogdanov, the geological map and the description of the Donetsk Basin by professor L.I. Lutugin. Also congresses of figures of agricultural skilled business at the beginning of the XX century which became the logical result of active work and a rich experience in this field were considered in article. Having carried out the comparative analysis of research work in the industry and agriculture, the article concludes about quantitative predominance and financial government support of such establishments in the agrarian sphere that in general corresponded to type of economy of the Russian Empire as the countries with the dominating agricultural production.

Keywords: experimental field, entomological station, seed station, seismic station, meteorological station, test station, chemical laboratory.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Чайка Н. Видавнича справа сільськогосподарських товариств Південно-Західного краю / Н. Чайка // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць. –

- Вип. 13. – 2003. – С. 190–200; Глоба О. Заснування та діяльність контрольної насінневої станції Харківського товариства сільського господарства в кінці XIX–на початку XX століття / О. Глоба // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць. – Вип. 7. – 2002. – С. 47–52; Вергунов В. Перші всеросійські та місцеві з'їзди діячів сільськогосподарської дослідної справи: організація, напрямки роботи, значення / В. Вергунов // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць. – Вип. 7. – 2002. – С. 18–22.
2. Пантелеймоненко А. О. Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрямки діяльності і значення (друга половина XIX–початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.01.04 – «Економічна історія та історія економічної думки» / А. О. Пантелеймоненко. – К., 1994. – 20 с.
 3. Демуз І. Сільськогосподарські товариства України другої половини XIX – початку XX ст.: досвід історіографічних напрацювань сучасної вітчизняної науки / І. Демуз // Сіверянський літопис. – 2013. – № 1. – С. 76–82.
 4. Тихомиров В. А. Историческая записка о деятельности Полтавского сельско-хозяйственного общества с 1865 г. по 1887 г. / В.А. Тихомиров. – Полтава: Типография наследн. Н. Пигуренко, 1887. – [разд. паг.]; Воронцов А. Отчет об опытах откармливания молодых свиней на мясо на Опытном поле Полтавского сельскохозяйственного общества / А. Воронцов. – Полтава: Типография Л. Фришберга, 1890. – [разд. паг.].
 5. Воронцов А. Отчет об опытах откармливания молодых свиней на мясо на Опытном поле Полтавского сельско-хозяйственного общества / А. Воронцов. – Полтава: Типография Л. Фришберга, 1890. – [разд. паг.].
 6. Отчет о деятельности Полтавского общества сельского хозяйства за 1904 год. – Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1905. – 30 с.; Отчеты и труды состоящих при Всероссийском обществе сахарозаводчиков и субсидируемых ими учреждений за 1913 г. – К.: Типография Р. К. Лубковского, 1914. – [разд. паг.]; Харьковское общество сельского хозяйства на Областной сельскохозяйственной выставке в 1910 г. в г. Екатеринославе. – Харьков: Типо-Литография М. Сергеева и К. Гальченка, 1910. – 52 с.; Труды XXXV съезда горнопромышленников Юга России (23 ноября–9 декабря 1910 г.). – Т. 2. – Харьков, 1910. – [разд. паг.].
 7. 1884 год в сельскохозяйственном отношении. Вып. III. Ч. II. Деятельность правительственных и общественных учреждений по сельскохозяйственной части. – СПб., 1886. – [разд. паг.].
 8. Чайка Н. Г. Створення та розвиток наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 – «Історія науки і техніки» / Н. Г. Чайка. – К., 2005. – С. 7.
 9. 1884 год в сельскохозяйственном отношении. Вып. III. Ч. II. Деятельность правительственных и общественных учреждений по сельскохозяйственной части. – СПб., 1886. – С. 15.
 10. Тихомиров В. А. Историческая записка о деятельности Полтавского сельско-хозяйственного общества с 1865 г. по 1887 г. / В. А. Тихомиров. – Полтава: Типография наследн. Н. Пигуренко, 1887. – С. 33.
 11. Отчет о деятельности Полтавского общества сельского хозяйства за 1904 год. – Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1905. – С. 5.
 12. Чайка Н. Видавнича справа сільськогосподарських товариств Південно-Західного краю / Н. Чайка // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць. – Вип. 13. – 2003. – С. 192.
 13. Земледелие. –1891. – № 31. – С. 250.

14. Отчеты и труды состоящих при Всероссийском обществе сахарозаводчиков и субсидируемых ими учреждений за 1913 г. – К.: Типография Р. К. Лубковского, 1914. – С. 3.
15. Там само.
16. Вестник сахарной промышленности. – 1912. – № 18. – С. 666.
17. Там само. – № 48. – С. 751.
18. Земледелие. – 1891. – № 22. – С. 181.
19. Подольский хозяин. – 1915. – № 5. – С. 30–31.
20. Отчет о деятельности Екатеринославского общества пчеловодства за 1912 год. – Екатеринослав: Типография бывш. Братства Святого Владимира, 1913. – С. 8-9.
21. Отчет о деятельности Верхнеднепровского общества сельских хозяев за 1903–1904 годы. – Екатеринослав: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1904. – С. 3.
22. Земледелие. – 1896. – № 44. – С. 739.
23. Харьковское общество сельского хозяйства на Областной сельскохозяйственной выставке в 1910 г. в г. Екатеринославе. – Харьков: Типо-Литография М. Сергеева и К. Гальченка, 1910. – С. 6.
24. Глоба О. Заснування та діяльність контрольної насінневої станції Харківського товариства сільського господарства в кінці XIX – на початку XX століття / О. Глоба // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць. – Вип. 7. – 2002. – С. 48.
25. Там само. – С. 51.
26. Харьковское общество сельского хозяйства на Областной сельскохозяйственной выставке в 1910 г. в г. Екатеринославе. – Харьков: Типо-Литография М. Сергеева и К. Гальченка, 1910. – С. 9.
27. Отчет о деятельности Полтавского общества сельского хозяйства за 1904 год. – Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1905. – С. 5.
28. Отчет о деятельности Полтавского сельско-хозяйственного общества. – Полтава: Типо-Литография Губернского правления, 1891. – С. 60; Тихомиров В. А. Историческая записка о деятельности Полтавского сельско-хозяйственного общества с 1865 г. по 1887 г. / В. А. Тихомиров. – Полтава: Типография наследн. Н. Пигуренко, 1887. – С. 6, 37.
29. Отчет о деятельности Полтавского сельско-хозяйственного общества. – Полтава: Типо-Литография Губернского правления, 1891. – С. 65.
30. Отчет о деятельности Полтавского общества сельского хозяйства за 1904 год. – Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1905. – С. 8.
31. Там само. – С. 9.
32. Там само. – С. 10.
33. Там само. – С. 12.
34. Тихомиров В. А. Историческая записка о деятельности Полтавского сельско-хозяйственного общества с 1865 г. по 1887 г. / В. А. Тихомиров. – Полтава: Типография наследн. Н. Пигуренко, 1887. – С. 19.
35. Воронцов А. Отчет об опытах откармливания молодых свиней на мясо на Опытном поле Полтавского сельско-хозяйственного общества / А. Воронцов. – Полтава: Типография Л. Фришберга, 1890. – С. 3.
36. Отчет о деятельности Полтавского общества сельского хозяйства за 1904 год. – Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1905. – С. 7.
37. Денежный отчет Полтавского общества сельского хозяйства и опытного поля за 1904 г. – Полтава: Электрич. Типо-лит. Торгового дома И. Л. Фришберг, 1905. – С. 63.
38. Отчет о деятельности Полтавского сельско-хозяйственного общества. – Полтава: Типо-Литография Губернского правления, 1891. – С. 13.
39. Хуторянин. – 1912. – № 50. – С. 1312.

40. Там само. – 1898. – № 22. – С. 362.
41. Там само. – 1902. – № 41. – С. 734.
42. Вергунов В. Перші всеросійські та місцеві з'їзди діячів сільськогосподарської дослідної справи: організація, напрямки роботи, значення / В. Вергунов // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць. – Вип. 7. – 2002. – С. 21.
43. Труды Первого съезда деятелей по селекции сельскохозяйственных растений, семеноводству и распространению семенного материала. – Т. 1. – Харьков, 1911. – С. 3.
44. Горно-заводское дело. – 1916. – № 47. – С. 14736–14737.
45. Справочная книга для горнопромышленников юга России: В 2 ч. – Ч. 1. – Харьков: Тип. «Мирный труд», 1916. – С. 38.
46. Державний архів Ростовської області. – Ф. 455. – Оп. 1. – Спр. 354. – Арк. 1.
47. Труды XXXV съезда горнопромышленников Юга России (23 ноября – 9 декабря 1910 г.). – Т. 2. – Харьков, 1910. – С. 28.
48. Горно-заводской листок. – 1900. – № 17. – С. 44–50.
49. Горнопромышленная карта Донецкого бассейна и Кривого Рога. – Харьков: Издание Совета съезда горнопромышленников юга России, 1907. 2к (69x83). М., 1:420000.
50. Отчет Совета Съезда XXXIV Съезду горнопромышленников юга России за 1908–9 отчетный год. – Харьков: Тип. Б. Бенгис, 1909. – С. 45.
51. Труды XXXVI съезда горнопромышленников юга России, бывшего в городе Харькове (20 ноября – 4 декабря 1911 года). – Т. 2. – Харьков: Тип. Б. Бенгис, 1911. – С. 4.
52. Отчет Совета Съезда XLI Съезду горнопромышленников юга России за 1915–1916 отчетный год. – Харьков: Тип. Б. Бенгис, 1916. – С. 72.
53. Державний архів Ростовської області. – Ф. 455. – Оп. 1. – Спр. 351. – Арк. 2.
54. Труды XXV съезда горнопромышленников юга России. – Харьков, 1901. – С. 4.
55. Горно-заводской листок. – 1900. – № 23. – С. 4635.
56. Труды XXIV съезда горнопромышленников юга России, бывшего в городе Харькове с 25 октября по 20 ноября 1899 года. – Ч. 1. – Харьков: Паровая тип. и литогр. Зильберберг, 1900. – С. 87.
57. ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 2161. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 1–2.
58. Труды XXXV съезда горнопромышленников Юга России (23 ноября – 9 декабря 1910 г.). – Т. 2. – Харьков, 1910. – С. 2.
59. Там само. – С. 25.
60. Справочная книга для горнопромышленников юга России: В 2 ч. – Ч. 1. – Харьков: Тип. «Мирный труд», 1916. – С. 40.
61. ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 2161. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 3.
62. Справочная книга для горнопромышленников юга России: В 2 ч. – Ч. 1. – Харьков: Тип. «Мирный труд», 1916. – С. 51.
63. Труды XXXVI съезда горнопромышленников юга России, бывшего в городе Харькове (20 ноября – 4 декабря 1911 года). – Т. 2. – Харьков: Тип. Б. Бенгис, 1911. – С. 30.
64. Державний архів Ростовської області. – Ф. 455. – Оп. 1. – Спр. 219. – Арк. 133.
65. Справочная книга для горнопромышленников юга России: В 2 ч. – Ч. 1. – Харьков: Тип. «Мирный труд», 1916. – С. 41.
66. Труды XXXVI съезда горнопромышленников юга России, бывшего в городе Харькове (20 ноября–4 декабря 1911 года). – Т. 2. – Харьков: Тип. Б. Бенгис, 1911. – С. 31.
67. Литвинов-Фалинский В. П. Наше экономическое положение и задачи будущего / В. П. Литвинов-Фалинский. – СПб.: Типография В. Ф. Киршбаума, 1908. – С. 58–59.

Надійшла до редакції 3.11.2014 р.